

İSLAM SADIQ

ŞUMER TANRI ADLARININ TÜRK DİLİNDƏ SEMANTİK AÇIMI

X ü l a s ə. Avropa və rus şumeroloqlarının əsərlərində belə bir fikir tez-tez vurğulanır ki, şumer tanrı adlarının mənası heç bir dildə açılmır. Bu məqalədə müəllif həmin tanrı adlarından 20-yə qədərini ilk dəfə türk dilində açmışdır. O, öz araşdırmaları nəticəsində belə nəticəyə gəlmişdir ki, şumer tanrı adları türk sözləridir və öz ilkin mənalarnı bu günə qədər saxlamışlar.

Açar sözlər: *şumer, tanrı, ad, türk dilləri, məna, açım*

İndiyə qədər şumer xalqından danışan alimlərin çoxu bu fikirdə olmuşlar ki, şumerlər yer üzündəki xalqlardan heç biri ilə qohum deyillər. Onların dilləri də mövcud dillərə oxşamır. Əslində bu alimlər şumer və türk dillərinin qohumluğunu, eyni etnogenetik kökə bağlılığını görmək istəməyiblər. Hazırda bu iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləyən çoxlu arqumentlər var. Onlardan biri də şumer tanrı adlarının türk dilində asanlıqla mənalandırılmasıdır.

Şumer qaynaqlarından bəlli olur ki, tanrılar yerə gəlməzdən qabaq Nabur planetində yaşamışlar. Onların çoxlarının adları da Nabur planetində qoyulmuşdur. Sonra tanrılar yerə gəlmişlər. Burada evlənmiş, uşaqlar doğmuşlar. Yerdə doğulan uşaqlara da burada adlar verilib. Bütün bunlar insanların doğulduğu vaxtdan çox-çox əvvəlki dövrlərə aiddir. Deməli, şumer tanrı adlarının tarixi insanın yaranmasından daha qədimdir. Ona görə də şumer tanrı adlarının semantik təhlili böyük maraq doğurur və şumer-türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyən ən tutarlı arqumentlər kimi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Ab – şumerə qədərki tanrılardan birinin adıdır. Mənası ‘səma’, ‘göy’ deməkdir. Xəzər dənizinin ilk adı *Absu* olub [1. S. 124]. Onun da açımı ‘Göy dənizi’, ‘Səma dənizi’ mənalarnı uyğun gəlir [2. S. 89]. O zaman *çay, göl* və s. terminləri olmadığına görə yalnız *su* sözü işlənmişdir. Bunu *Absu* adında aydın görürük. *Ab(t)* və *su* sözlərinin hər ikisi türk dilində bu gün də saxlanmışdır. Türk dilində *ab* kökündən yaranmış çoxlu toponimlər və etnonimlər var. *Ab* sözü hazırda dilimizdə rəng bildirən *abı* şəklində

mövcuddür. *Ab* göy mavi rəngin bir çalarındır. Ata və baba demək olan *aba*, *abba*, *ada* sözləri *ab* kökündən törəmişdir.

An – şumer panteonunda baş tanrıdır, bütün tanrıların atası, panteonun böyüyüdür. *An* göyü təmsil edir. Adın mənası da ‘göy’, ‘səma’ deməkdir. Türk dilində də bu söz eyni anlamda işlənmişdir. *Göy* əvvəlcə ana funksiyasını yerinə yetirmişdir. O zaman yer kişini təmsil etmişdir. *Ana* sözü *An* adından onun funksiyasına uyğun olaraq yaranmışdır. Dilimizdə bu gün də yaşayan *günəş doğur*, *ay doğur*, *ulduz doğur* ifadələri *Göyün* doğduğunu, ana başlanğıc olduğunu göstərən ən yaxşı dəlillərdir. *Kişi* sözü də *Yerin* – *Kinin* adından törəmişdir. Sonralar *Yerlə Göyün* funksiyaları dəyişmiş, birinci ana, ikinci ata olmuşdur.

Enki – Anın böyük oğludur. Adının mənası ‘yerin ağası’, ‘böyüyü’ deməkdir: *en* ‘ağa’, ‘yiyə’, ‘böyük’, *ki* ‘yer’ [3. S. 199]. ‘Yer’, ‘torpaq’ mənasında işlənən *kir*, *kirli*, *kirəc* kimi sözlər *ki*-dən törəmişdir. *En* isə ‘ağa’, ‘böyük’, ‘yiyə’, ‘himayəçi’ anlamlarında qədim türk dilində *enzi*, *ezzi* şəkillərində işlənmişdir. *En* kimi yazılmasına baxmayaraq bu söz şumer dilində də *ensi* olmuşdur. *Ensi*, *enzi* eyni sözün fonetik variantlarıdır.

Ninki – Enkinin arvadıdır. Onun da adındakı *ki* morfemi ‘yer’ deməkdir. ‘Ər-arvad’ hər ikisinin adı eyni mənanı daşıyır. *En* kişiyə, *Nin* qadına aiddir. *Ninki* də ‘yerin qadını’, ‘yerin qadın ağası, yiyəsi’ deməkdir. *Nin* ‘ağa’, ‘yiyə’, *ki* ‘yer’ [4. S. 149].

Enlil – Anın kiçik oğludur. Əslində onun adı *Enyel* olmalıdır. Mənası ‘havanın, yelin ağası, yiyəsi’ deməkdir. Özü də hava, yel tanrısıdır. S. N. Kramer *Enlilin* adındakı *lil* morfemi ilə camaşırçılıqda işlənən *lil* maddəsini eyniləşdirib hər ikisinin ‘hava rəngi’ mənasında işləndiyini söyləmişdir. *Lil* də, *yel* də türk sözləridir.

Ninlil – Enlilin arvadıdır. Onun da adı Enlillə eyni mənalıdır. Fərq bircə kişiyyə və qadına aidlik bildirən *en* və *nin* morfolərindədir. *Ninlilin* adı da ‘havanın, yelin qadın ağası, qadın yiyəsi’ deməkdir.

Burada bir incə məqama da diqqət yetirməyə dəyər ki, qız-oğlan, ər-arvad adlarının şumer tanrılarında olduğu kimi *Enlil* – *Ninlil*, *Enki* – *Ninki* şəklində bir-birinə yaraşdırılmasına hazırda Azərbaycanda geniş rast gəlinir: Rasim – Rasimə, Nazim – Nazimə, Mahir – Mahirə, Tahir – Tahirə və s.

Araz – şumerin tikinti tanrısıdır. *Ar / ər* və *az* morfemlərindən əmələ gəlmiş bu ad ‘az igid’, ‘az ər’ mənalarına uyğundur. Azərbaycan adının *Azər* hissəsi *Araz* tanrı adıyla bağlıdır.

İnanna – şumerin sevgi, məhəbbət, məhsuldarlıq və doğub-törəmə tanrısıdır [5. S. 162]. Onun adına *İrnini* və s. şəkillərində də rast gəlinir. Bu adın mənası ‘anaların yiyəsi, hamisi’ anlamına uyğun gəlir: *in (en)* ‘yiyə’, ‘hami’, ‘anna – ana’. Onun sevgi, məhəbbət, uşaq doğumu tanrısı olması da bu fikrin doğruluğuna əsas verir.

İştar. Bəzi alimlər *İştar* adını şumer mənşəli saymırlar. Lakin onun türk sözü olduğunu da danmaq mümkün deyil. Adın əsli *İştardır*. *İş* kökü *işiq* deməkdir. *I*-ın *i*-yə cevrilməsi sonra baş vermişdir. Adın ikinci hecası olan *tar* ‘yaymaq’, ‘dağıtmaq’, ‘səpələmək’ mənalarında şumer dilində işlənmişdir. Dilimizdəki *tar – mar* sözü də həmin mənaları saxlamışdır. *Taran* sözünün də eyni kökdən yaranıb ‘havadan (*an*) dağıtmaq (*tar*)’ mənaları verdiyi şübhə doğurmur.

İşkur – *işiq* kökündən yaranmış ikinci tanrı adıdır. Adın ikinci morfemi *kur* şumer dilində çoxmənalı söz olub, ‘dağ’, ‘ölkə’ və ‘yeraltı dünya’ deməkdir. *İşkur* şimşək, ildırım tanrısı olduğuna görə onun adı ‘dağ işığı’ mənasına uyğun gəlir.

Baba / Bau – tanrı Anın Qatımdıqdan olan qızıdır. Enlilin böyük oğlu Ninurta / Ningirsunun arvadıdır. Söz türk dilindədir. Qadına *Baba* deyilməsi heç bir dolaşılıq yaratmamalıdır. *Baba* bu gün türklərdə kişi adıdır. Kökü də həmin tanrı adından gəlir. *Həsən-nənə*, *Həsən-baba* dağ adlarındakı *Həsən-nənə* də kişi adına *nənə* sözü qoşulmaqla alınmışdır. Belə hallar türk dillərində olmuşdur.

Xıdır – Enkinin böyük oğludur. Daha çox *Marduk* kimi tanınmışdır. Bəzi qaynaqlarda isə *Asallahi* adlandırılmışdır. *Xıdır* türk folklorunda mifoloji obraz kimi geniş yayılmışdır. Hazırda türklərdə *Xıdır* şəxs adları da var. *Asallahi – Xıdırın* başqa adıdır. Bu adın mənasını açmaq üçün *Xıdırın* həyatını yaxşı bilmək lazımdır. Şumer miflərindən bəlli olur ki, *Xıdır (Marduk)* uzun müddət panteonda tanınmamış, şöhrət qazanmamışdır. Sonralar bütün tanrılara – hətta atası Enkiyə də, panteonun rəhbəri Enlilə də ası çıxaraq böyüklüyü zorla öz əlinə keçirmişdir. Bu adın mənası ‘ası allah’ demək olub, *Xıdırın* həmin hərəkətinə uyğundur.

Utu – günəş tanrısıdır. Odu, işığı və istini təmsil edir. Adın yazılışı da, mənası da ‘od’ deməkdir. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, ad *Utu* kimi oxunmuşdur. Türklərdə oda sitayişin kökü günəşlə bağlıdır. Dörd həyat ünsüründən birinin mənbəyi günəşdir. Ona görə günəşin adının *Utu* ‘od’ olması çox təbiiidir.

Ayya – Utunun arvadıdır. Sözü *ay* kökündən yarandığı aydın görünür. Miflərdə *Utu* ay tanrısı Nannarın oğludur. Türk mifik düşüncəsində *Aym* həm kişi, həm də qadın kimi təsəvvür olunduğunu bilirik. Həmin ikiliyi burada da görmək mümkündür.

Nannar – ay tanrısıdır, Enlilin oğludur. Adının mənası ‘ışıqlı’, ‘odlu’, ‘isti’ deməkdir. Onun *nar* morfemi indi də dilimizdə eyni mənada işlənir. Bu sözün fars dilindən türk dilinə keçdiyi haqqında fikirlərin əsassızlığını *Nannar* tanrı adı aydın göstərir. Deməli, *nar* şumer-türk sözü olub, sonradan fars dilinə keçmişdir.

Dumuzu / Tammuz – Enkinin oğludur. Hətta onunla Xıdırı (Marduk) eyniləşdirənlər də var. *Dumuzu* İnanna / İştariyə əridir. Məhsuldarlıq, bolluq tanrısıdır. Ləqəbi Çobandır. T. Hacıyev bu adı *Tomirislə* eyniləşdirmiş, onların eyni kökdən yarandığını, hətta «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı *Domrulun* da onlarla bağlılığını söyləmişdir [6. S. 130]. P. Xəlilov bu adın *Dəmirüz* olduğu fikrindədir [7. S. 96].

Dumuzu bolluq, bərəkət tanrısı olduğuna görə, bizə elə gəlir ki, onun adı da vəzifəsinə, funksiyasına uyğun gəlməlidir. Bu hal şumer tanrılarının əksəriyyətinin adında özünü göstərir. Onda *Dumuzu* adının *dumu-uzu* kimi iki morfemdən yarandığını, *dumu* ‘toxum’, ‘nəsil’, *uzu (ruzu)* ‘artım’, ‘çoxalma’, ‘bolluq’ mənaları verdiyini söyləmək olar.

Uttu – Enkinin öz nəvəsindən doğulmuş qızıdır. Toxuculuq tanrısıdır. Adın kökü odla bağlıdır. Çox güman ki, *Uttu* ‘odlu’ deməkdir. *-lu* sözdüzəldici şəkilçisi *ut* ‘od’ kökünə qoşularkən *t* samitinin güclülüyü *l*-ni *t*-ya çevirmişdir. Bu hala şumer dilində çox rast gəlinir. Həmin xüsusiyyət türk dilində də mövcuddur.

Yerdə doğulmuş tanrılarının adlarında *yer* morfeminin durduğunu görürük, məs.: *Erra*, *Ereşkiqal*, *Nerqal* və s.

Nerqal – yeraltı dünyanın tanrısı, Ereşkiqalın əridir. Onun adı əslində *Yerqal* kimi oxunmalıdır. Lakin bəzi miflərdə bu ada *İrkallı* şəklində rast gəlinir. Buradakı *lu* sözdüzəldici şəkilçisinin türk dilinə məxsusluğu

şübhəsizdir. *İr* də *yer* sözünün başqa tələffüz formasıdır. *Qal* sözü də buradan yaranmışdır. *Qul* sözünün şumer ideoqramlarında *Kal* şəklində yazılması da bunu təsdiqləyir. Onda *Nerqal Yerqal* yaxud *İrkallı* 'yer oğlu' deməkdir.

Ereşkiqal – İrkallının arvadıdır. Yeraltı dünyanın qadın tanrısı, İnannanın bacısıdır. Onun da adı funksiyasına və ərinin adına uyğun gəlir. Adın kökü – *yer* sözüdür.

Erra – müharibə və taun xəstəliyi törədən tanrıdır. *Erra* sözünün mənası 'dağıdan', 'yerlə yeksan edən' deməkdir.

Ninti / Ninmah / Ninqursaq – eyni tanrının müxtəlif adlarıdır. Bu tanrı Nabur planetində *Ninqursaq* adlanmışdır. Anın qızı, Enlillə Enkinin bacısıdır. *Ninqursaq* adının mənası bizə qaranlıqdır. Enki ilk insanı yaradandan sonra *Ninqursaq Ninti* adlanmışdır. Bu adın mənası 'həyat verən' deməkdir. *Ti* şumer dilində 'diri' və 'qabırğa' mənalarında işlənir. Daha doğrusu, *ti dirilik* sözünün köküdür. Şumerlər *həyat* deyəndə yalnız diri olmağı nəzərdə tutmuşlar. *Ti* sözünə 'yaşamaq', 'həyat' mənalarında bu gün də türk dillərində rast gəlinir. Bu tanrının üçüncü adının mənası 'böyük qadın' deməkdir. *Mah / maq* şumer dilində 'böyük' mənası bildirmişdir. Həmin söz türk dillərində həm 'böyük', həm də 'ay' mənalarında işlənmişdir.

Namnu – Anın arvadı, Enkinin anasıdır. Sözü mənası dəqiq bilinmir. *Namus* sözünün ondan yarandığı düşünülə bilər.

Şumer tanrı adları çoxdur. Onların hamısının adlarını açıqlamaq üçün geniş araşdırmalara ehtiyac var. Lakin şumer və türk dillərinin genetik qohumluğu haqqında təsəvvür yaratmaq üçün deyilənlər də kifayətdir.

Bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Şumer dilində ahəng qanununun əksər hallarda gözləndiyi müşahidə edilir. Tanrı adlarından da bunu izləmək mümkündür. Hətta bir çox tanrı adları eyni saitlərin iştirakı ilə yaranmışdır. Araz, Xıdır, Baba, Utu, Uttu, Ayya, Nannar, Dumuzu, Ninti, Ninlil, Ninki və s. belə adlardır. Tanrı adlarının bir qisminə müxtəlif saitlər olsa da, ahəng qanunu gözlənmişdir. Antu, Enlil, Enki, Iştar, Işkur, Asallahı, Tammuz və s. ahəng qanununun gözlənmədiyini tanrı adları da var. *Ninqursaq*, *Ereşkiqal*, *Nerqal*, *İrkallı*, *Erra* və s. adlarda bu qanun pozulmuşdur.

Bir çox şumer tanrı adlarının interpretasiya zamanı təhrif olunduğu şübhəsizdir və bu da onların mənalarını açmaqda çətinlik yaradır. Şumer dilinin ən yaxşı biliciləri də bu fikri həmişə vurğulayırdılar ki, interpretasiya olunan mətnlərin orijinala tamamilə üst-üstə düşdüyünə heç bir zəmanət

yoxdur və gələcəkdə bir çox mətnlərin dəyişməyəcəyini düşünmək yanlışdır. Biz də bu fikirdəyik ki, şumer mətnlərini daha dərindən öyrəndikcə bu gün bizə qaranlıq qalan səhifələrin üstünə işıq düşəcək. Bu işıqda digər şumer tanrı adlarının açıqlanması da asanlaşacaq.

Beləliklə, şumer tanrı adları türk dilində asanlıqla açıqlanır. Bizim şumer və türk dillərindən topladığımız 1000-ə yaxın eyni yaxud çox oxşar sözlərin təhlili də şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyir.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Şumer tanrı adlarının mənalarnı müxtəlif dillərdə açmağa cəhdlər göstərsə də, heç bir müsbət nəticə alınmamışdır. Bu məqalədəki əsas elmi yenilik ondan ibarətdir ki, şumer tanrı adlarının mənalarnı ilk dəfə olaraq türk dilində açılmışdır. Eyni zamanda həmin adların türk mənşəli olduğu üzə çıxarılmışdır. Şumer tanrı adlarının mənalarnı türk dilində açılması bu iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləyən fakt kimi dəyərləndirilməlidir. Türk dilinin tarixinin öyrənilməsində də bu fakt nəzərə alınə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Церен Эрих*. Лунный бог / Сокр. пер. с нем. Б. Д. Каллистова; предисл. А. А. Нейхардт. М.: Наука, 1976.
2. *Ситчин Захария*. Космический код. М., 2007.
3. *Sadıq İslam*. Şumer tanrıların panteonunda Enkinin yeri // Elmi axtarışlar / AMEA Folklor İnstitutu, 2008. № 5.
4. *Бертман Стивен*. Месопотамия / Пер. с англ. А. А. Помогайбо. М.: Вече, 2007.
5. *Sadıq İslam*. Şumer panteonunda sevgi-məhəbbət tanrısı – İnanna // Elmi axtarışlar / AMEA Folklor İnstitutu, 2009. № 5.
6. *Насыев Тофиқ*. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1984. Kitab 2.
7. *Xəlilov Pənah*. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994.

ИСЛАМ САДЫГ

**СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ
ИМЁН ШУМЕРСКИХ БОГОВ
ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ**

Р е з ю м е

В трудах европейских и русских шумерологов утверждается, что значения имён некоторых шумерских богов семантически не объясняются ни в одном языке. В данной статье автор раскрывает семантическое значение около 20-ти имён шумерских богов. На основании своих исследований он делает вывод, что имена этих шумерских богов являются тюркскими по происхождению и что они сохранили своё первоначальное значение до наших дней.

Ключевые слова: *шумер, бог, имя, тюркские языки, значение, объяснение*

İSLAM SADIG

**SEMANTIC EXPLANATION OF THE MEANINGS THE SHUMER
GODS' NAMES OF TURKIC ORIGIN**

S u m m a r y

In the works of European and Russian shumerologists is stated that the Shumer Gods' names are not explained in any language. In this article the author, for the first time explain semantic meaning near about 20 Shumer Gods' names. From investigations, it seems clearly that, names of Shumer Gods are turkic origin and keeps their meanings for todays.

Key words: *shumer, gods, name, turkic languages, meaning, explanation*

Ünvan: 1001. Bakı-1, Mehdi Hüseyn küç., 61. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı

E-mail: islam.sadiqli@rambler.ru